

В. Єрмолаєв, доцент НЮА України

До питання про створення Української незалежної держави (1648–1654 рр.)

Вирішення нелегких питань формування соціальної і правової держави в Україні безпосередньо залежить від ретельного врахування досвіду розбудови національної держави українського народу в другій половині XVII ст. цей досвід має також допомогти у розв'язанні складних і суперечливих стосунків України з Росією, які потребують правильного розуміння і чіткого регулювання на державно-правовому рівні. достатньо послатися на укладення 31 травня 1997 р. повномасштабного договору про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною і Росією, покликаного зняти напругу у взаєминах двох держав.

На сучасному етапі розвитку української державності проблема державно-правових зв'язків України і Росії набуває особливої актуальності. Адже до цього часу ще не зовсім визначені статус СНД, членство в ньому окремих держав, а серед них і України.

З цього приводу дуже доречно згадати, як народ України на чолі з видатним державним діячем Б. Хмельницьким обачно регулював свої стосунки з Росією за договором 1654 р. (Березневі статті), яким вперше юридично визнані створення та існування незалежної Української держави.

Вирішення форми державно-правових зв'язків України з Росією за цим договором ускладнюється низкою обставин, насамперед відсутністю офіційних документів того часу. Необхідно брати до уваги й те, що обидві сторони цієї угоди не мали єдиних поглядів як на зміст, так і на її перспективу¹.

¹ Див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. К., 1992. Т. II. С. 37; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 485.

Дослідники цієї проблеми не завжди чітко розмежовують державно-правову форму стосунків України і Росії за договором 1654 р. та її реальне втілення в життя, а також зміни, які настали вже незабаром.

І на сьогодні відсутня єдина наукова термінологія, яка б змогла усунути суперечності в розумінні державно-правових зв'язків країн у ті часи, особливо стосунків між Україною і Росією за Березневими

статтями. досконалий науковий аналіз ускладнюється також давністю по розглядуваних державно-правових подіях.

Отже, цілком зрозуміло, чому й до цього часу дослідники висловлюють різні погляди на стосунки цих держав. деякі науковці взагалі лише вказують на союз України з Росією, не з'ясовуючи при цьому ні форми, ні змісту такого об'єднання¹. Більшість дослідників наголошують на тому, що потрібно дати тлумачення останнього. Так, І. Борщак, В. Василенко, Н. Полонська-Василенко, В. Липинський, О. Оглоблін пропонують розглядати це об'єднання як воєнний чи воєнно-політичний союз; Р. Лашенко, В. Сергієвич, А. Філіпов — як персональну унію; М. Дьяконов вважає, що це реальна унія; І. Розенфельд — інкорпорація; В. Смолій і В. Степанков розуміють його як своєрідну конфедерацію.

¹ Див.: *Аркас М.* Історія України-Русі. К., 1990. С. 211, 215, 218.

В історичній та історико-правовій науці радянського періоду протягом майже півстоліття (з 1947 р.) стверджувалося, що за договором 1654 р. Україна ввійшла до складу Російської держави як самостійна, самоврядна автономія. Цю точку зору й дотепер відстоюють багато науковців — С. Юшков, О. гуржій, І. Ісаєв, Г. Кладова, В. Кульчицький, І. Усенко.

Однак панує ще одна досить обґрунтована думка, що за цим договором Україна ввійшла у підданство Росії, тобто під її протекцію, тому форму взаємозв'язків України з Росією слід назвати протекторатом. Це точка зору таких науковців, як М. Грушевський, Б. Віленський, Д. Дорошенко, Л. Зайцев, М. Коркунов, І. Крип'якевич, І. Сафронова, О. Мироненко, В. Смолій, В. Степанков, Т. Яковлева, А. Яковлів. В. Липинський же уточнював, що це був справжній мілітарний союз, забезпечений формою саме протекторату¹.

¹ Див.: *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. Розділ III // УІЖ. 1992. № 2. С. 145–146.

Звичайно, не слід стверджувати, що вчені, визнаючи, що Україна за Березневих статей увійшла під протекторат Росії, не відрізняють останній від автономії України у складі Росії (В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев)². Однак деякі з них ставлять-таки знак рівності поміж автономією України та її васальною залежністю від Росії (С. Юшков). В. Смолій і В. Степанков вважають, що

відносини цих двох держав за формально-правових були протекцією, а за змістом — конфедерацією, тобто тимчасовим політичним союзом проти зовнішнього ворога³.

² Див.: Дзюба О. М., Верстюк В. Ф., Репринцев В. Д. Україна від найдавніших часів до сьогодні // Хронологічний довідник. К., 1995. С. 67.

³ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С. 84.

Спираючись на конкретні факти, на принцип історизму, можна зробити висновок: за договором 1654 р. Україна ввійшла в підданство Росії, під її протекторат на правах васальної держави. При цьому нагадаємо, що протекторат у феодальну епоху — це звичайна форма міжнародної васальної залежності меншої і слабшої держави від більшої і сильнішої. Перша входить під захист (покровительство) другої. Зміст протекції обумовлюється конкретними обставинами створення цього об'єднання, але перша й неодмінна вимога цієї угоди — це військова допомога сильнішої держави (протектора) слабшій — державі-васалу.

Сучасники названих подій, які правильно розуміли поняття і значення протекторату, позначали стосунки двох держав як рівнозначні. Наприклад, туреччина, не задовольняючись попередніми договорами про військовий союз з Україною, у травні 1653 р. пропонувала останній своє заступництво, підтримку, протекцію. Взагалі договори про протекторат широко практикувалися у міжнародних стосунках держави і права феодалізму.

Таким чином, виходячи з певних своїх міркувань, Україна вирішила за краще укласти такий договір у січні-березні 1654 р. з Росією. Ця угода була укладена добровільно. Україна як сторона договору являла собою вільну державу, визнаний суб'єкт міжнародного права. Зміст документів цієї угоди містив такі вирази, як “взять под високою руку государеву”, “податся під високою руку царя”, “вступити у підданство”. Це постійно вживані загальноновизнані і поширені формулювання, що позначили відносини протекції¹. Не зустрічаються тут такі слова, як “з'єднання”, “об'єднання”, “приєднання” тощо. Відсутні вони і в документах і матеріалах збірника, виданого АН СРСР до 300-річчя подій 1648–1654 рр.² Це

вже редактори (а може, й деякі автори) намагалися будь за що підтримати офіційну радянську версію про договір та дали назву і самому виданню, і багатьом документам, що містилися в ньому, — “Возз’єднання України з Росією”.

¹ Див.: Российское законодательство X–XX веков. М.. 1985. Т. 3. С. 455, 457–458; *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української Конституції. К., 1993; *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. Т. 2. С. 26.

² Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. 1953. Т. III.

Якщо ж бути надто прискіпливим, то слід сказати, що в тексті рішення земського собору (1 жовтня 1653 р.) один тільки раз зустрічається слово “соединение”. Але ж то йдеться про взаємини між царем Михайлом Олексійовичем та королем польським Владиславом. за однією версією, термін “возз’єднання” було введено в науковий обіг П. Кулішем, за другою — М. Максимовичем. останнім часом термін “возз’єднання” науковці замінили на “входження”. але останній не має однозначного тлумачення. рівною мірою поняття “входження” може означати і перехід України в підданство Росії, тобто у васальну залежність, і входження до її складу на правах автономії.

Протекторату властива ще одна ознака. держава, яка просила протекції, не входила до адміністративного складу держави-протектора, тобто “не розчинювалася” в ній, а зберігала свою державно-національну територію. візьмемо як приклад Крим, Молдавію, Валахію, які довго перебували під протекторатом туреччини. Але ж їх державна територія не належала до складу Порти, і вони самостійно провадили свою політику, навіть зовнішню, навіть укладали договори з іншими країнами.

За договором 1654 р. Україна також мала залишатися поза кордонами Росії. Якби Україна прагнула увійти до складу Російської держави, то навряд чи Б. хмельницький у промові на Переяславській раді ризикнув би запропонувати народові право обирати собі господаря з чотирьох формально рівних кандидатур — султана турецького, султана кримського, короля польського та царя православної Росії. Адже про входження до складу Туреччини, кримського ханства чи Польщі не йшлося, та й мови не могло бути.

Однак відносини ж васальної залежності були більш реальними й вигіднішими, що в 1654 р. переважило й зумовило рішення Переяславської ради.

Звичайно, ні в прохальних пунктах, ні в Березневих статтях територіальні питання не порушувалися. Вважалося (та й розумілося), що Україна зберігає свої державні кордони. І тому вбачається непорозумінням переконання деяких істориків, нібито Б. Хмельницький у прохальних пунктах висловлював бажання українських панівних класів бути у складі Росії¹. Слід нагадати, що Зборівський і Білоцерківський договори про автономне становище України в складі Речі Посполитої прискіпливо визначали ті її землі, яким надавалась автономія. за умовами ж Московського договору російські чиновники не мали права вступати в українські землі, а податки передавалися до російської казни на кордонах.

¹ Див.: *Кульчицький В. С., Нестюк М. І., Тицик Б. Й.* Історія держави та права України. Львів, 1996. С. 85.

Та коли б Україна ввійшла до складу Росії, то Річ Посполита після березня 1654 р. на сході граничила б з Росією. Але ж цього не сталося. Проте О. Гуржій називає Лівобережжя, Слобожанщину, Запоріжжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля і частину Волині українськими землями, які ввійшли до складу Російської держави внаслідок рішення Переяславської ради¹.

¹ Див.: *Гуржій О.* Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996. С. 83.

Отже, за договором 1654 р. Україна ввійшла у підданство, під протекцію російського царя як васальна держава.

Зрозуміло, що протекторат — це звичайна, але завуальована форма залежності. Ступінь залежності України від Росії визначався конкретним співвідношенням сил не тільки в цих державах, а й у міжнародному співтоваристві, де обидві вони виступали формально рівноправними суб'єктами. Ю. Немирич свідчить, “що Україна прагнула протекторат з Росією, щоб зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків”².

² Там само. С. 180.

Необхідно наголосити, що за договором 1654 р. Україна зберігала і свій державний устрій, і свою територію. Між іншим, визначаючи стосунки між Україною і Росією, необхідно брати до

уваги стан православної церкви — цієї дуже впливової інстанції: вона залишалася самостійною, не підлеглою російському патріархату.

Російський цар мав лише право одержувати грошову данину й контролювати зовнішні стосунки України. Ось у чому полягала залежність від Росії. Щорічна данина протекторату за військову допомогу вважалася умовою протекції. У внутрішнє життя України Росія обіцяла не втручатися.

Цілком природно, що багато вчених розцінюють такі обмеження прав України як номінальну протекцію російського царя, як номінальну васальну залежність від росії¹. Однак, на думку М. Грушевського, право провадження зовнішньої політики, яким у той час володіла Україна, — це прерогатива саме самостійної держави².

¹ Див.: *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Вказ. праця. С. 85.

² Див.: *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 189, 190.

З огляду на наведене слід зауважити, що становище України за договором 1654 р. аж ніяк не можна вважати автономією, адже автономія і протекторат — несумісні явища. не був протекторат України й Росії і конфедерацією, хоча й своєрідною. Конфедерація передбачає рівноправність сторін, існування спільного, створеного на засадах рівного представництва органу для регулювання їх спільних інтересів, але ж договір 1654 р. такої умови не містив.

Яке значення має договір 1654 р.? Передусім це значна подія в історії українського і російського народів. Оцінки її науковцями характеризуються суперечностями, нерідко однобічністю. Іноді оцінка самого договору та його безпосередні і очевидні наслідки змішувалися з тими, що виявилися згодом у ході розвитку стосунків, установлених договором.

за радянських часів договір про вступ України в підданство до Росії (1654 р.) тлумачився науковцями по-різному: спочатку його розглядали як абсолютне зло для України, пізніше — як найменше зло, а з кінця 40-х років і особливо на початку 50-х — як безсумнівне благо.

М. Драгоманов перший подав яскравий приклад науково об'єктивного підходу до оцінки цього договору стосовно України. Учений наголошував на тому, що треба як слід з'ясувати й уважно розглянути і позитивну сторону — “добрі зерна” та її вади, тобто

негативні для України положення — “злі зерна”. Так само підходив до оцінки договору 1654 р. й М. Грушевський.

З огляду на ці принципи необхідно зробити правильний, на нашу думку, висновок: цей договір звільнив Україну, її народ від національного й релігійного гніту¹. А головне полягає в тому, що згідно з цим договором Україна зберігалася як незалежне державне утворення. В. Смолій пропонує звернути особливу увагу на те, що за договором 1654 р. “...по суті визнавалось існування Української держави”². Отже, українська державність стабілізувалася, що повинно було охороняти Україну від царського свавілля. Ініціатори угоди (Б. Хмельницький та його однодумці) покладали на неї саме таку надію. Тому цілком зрозумілі слова П. Орлика, що договір 1654 р. “...повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вільності і лад на Україні”. О. Оглоблін вважав цей договір найбільшим політичним досягненням українського народу після довгих століть бездержавності й національного поневолення, а М. Драгоманов стверджував, що суспільна організація України, визнана договором 1654 р., досить вигідно відрізнялась від того приниження і безправ’я, яке існувало в Московській державі.

¹ Див.: *Круп'якевич І.* Вказ. праця. С. 486.

² *Смолій В.* Україна і Росія в другій половині XVII–XVIII ст.: Самобутність та інтеграція // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 390.

Отже, Україна та її народ знайшли в Росії захисника, союзника в боротьбі проти зовнішніх ворогів, що повною мірою забезпечило збереження української народності.

Окремі вади цього договору, деякі його положення сприяли царському уряду Росії у використанні його як юридичної підстави для наступу згодом на права й вольності Української держави та її народу. ці гіркі зміни, що в подальшому відбулися в долі України і українців, спонукали деяких емоційних людей різко засудити цю угоду. Вони стверджують, що ця подія була поразкою Б. Хмельницького. На думку М. Аркаса, гетьман зробив так тому, що вважав, що Україна не може бути цілком самостійною. Він же безпідставно намагався переконати всіх у тому, що чи то в самій Україні, чи в її безпосередніх керівниках була звичка обов’язково бути залежним від будь-якого государя, державця¹. Однак такі досить

відомі дослідники, як І. Крип'якевич, В. Смолій та ін. переконують, що народ України та його лідер Б. Хмельницький уклали цей союз, спираючись на тверезі й реальні міркування². Дореволюційні російські історики зображували договір 1654 р. як велику милість Росії до України, та й текст документів прямо говорив про цю “милість”. Але подібне формулювання змісту угоди — це лише данина традиціям сюзерентитету-васалітету і не більше.

¹ Див.: *Аркас М.* Вказ. праця. С. 188, 288.

² Див.: *Смолій В.* Вказ. праця. С. 390.

Дивлячись правді в очі, слід визнати, що Росія, укладаючи цей договір, допомагала єдинокровній і єдиновірній Україні, яка протягом тривалого часу зазнавала образ та утисків від речі Посполитої. Однак і Російській державі було дуже вигідно мати у своєму підданстві такий край з багатими землями і майже з трьохмільйонним населенням — працьовитим, хоробрим, талановитим. Укладаючи угоду, Росія обов'язково враховувала також геополітичне становище України й те, що вона користувалася визнанням багатьох держав Європи і Близького Сходу. Взяти таку державу під протекторат — значить, зміцнити Росію економічно й політично, сприяти піднесенню її культури, поширити її політичні й економічні зв'язки з іноземними державами.

Разом з тим Росії потрібна була і військова допомога з боку такого сусіда, як Україна. Невипадково жалувана грамота російського царя закінчувалася наказом гетьману України й війську запорізькому захищати царя та Росію від супротивників, не жаліти живота свого у боротьбі з ними.

Таким чином, виходячи з наведеного, узагальнюючи дослідження науковців і аналізуючи їх точки зору, можна стверджувати, що договір 1654 р. цілком об'єктивно відповідав інтересам обох сторін — і України, і Росії.

Надійшла до редколегії 21.02.2000

А. Козаченко, викладач Полтавського державного аграрного коледжу управління і права
**Загальна військова рада України
другої половини XVII ст.**